

В. Ю. Козутюк,

аспірант кафедри парламентаризму

та політичного менеджменту,

Національна академія державного управління

при Президентові України

Вплив євроінтеграційних процесів на вдосконалення вітчизняного виборчого процесу

У статті розглядається розвиток сучасного виборчого законодавства в Україні, який відбувається під впливом міжнародних виборчих стандартів, що зумовлено процесами глобалізації та інтеграції, зокрема обранням курсу на європейську інтеграцію як стратегічного напрямку розвитку нашої держави. Наводиться коротка характеристика законодавчої бази, яка свідчить про європейські пріоритети розвитку. Розкриваються основні складові впливу євроінтеграційних процесів на вибір оптимальної виборчої системи, яка б відповідала основним вимогам та принципам європейських виборчих стандартів. Значна увага зосереджується на можливості та значенні підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, що сприятиме динамічним та ефективним зрушенням у сфері вітчизняного виборчого права.

Ключові слова: європейська інтеграція, виборчий процес, європейські стандарти виборів, виборче законодавство, виборча система.

V. Yu. Kohutyuk. The influence of European integration processes on improvement of national electoral process

The development of modern electoral legislation in Ukraine is influenced by the international electoral standards. This is due to globalization and integration processes, in particular, selection of the course of European integration as a strategic direction of our state. This article gives a brief description of the legal framework, which shows the European development priorities of Ukraine. It also reveals the main constituents of influence of the European integration processes on the selection of the optimal electoral system that will meet the basic requirements and

principles of the European electoral standards. A considerable attention of the author is focused on the ability and the meaning of signing the Association Agreement between Ukraine and the European Union because this event leads to the dynamic and effective changes in our national suffrage.

Key words: the European integration, the electoral process, the European electoral standards, electoral law, electoral system.

В. Ю. Козтюк. Влияние евроинтеграционных процессов на усовершенствование отечественного избирательного процесса

Рассматривается развитие современного избирательного законодательства в Украине, которое происходит под влиянием международных избирательных стандартов, что обусловлено процессами глобализации и интеграции, в частности избранием курса на европейскую интеграцию как стратегического направления развития нашего государства. Приводится краткая характеристика законодательной базы, которая свидетельствует о европейских приоритетах развития. Раскрываются основные составляющие влияния евроинтеграционных процессов на выбор оптимальной избирательной системы, которая бы отвечала основным требованиям и принципам европейских избирательных стандартов. Значительное внимание сосредотачивается на возможности и значении подписания Соглашения об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом, что будет способствовать динамическим и эффективным сдвигам в сфере отечественного избирательного права.

Ключевые слова: европейская интеграция, избирательный процесс, европейские стандарты выборов, избирательное законодательство, избирательная система.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції до глобалізації суспільного розвитку зумовлюють виникнення нових взаємовідносин між державами, оскільки вони впливають на державне управління, виробництво, торгівлю, ринок праці, політичні структури та інші суспільні інституції й процеси. Формування сучасного законодавства про вибори відбувається під впливом міжнародних виборчих стандартів. Національне виборче законодавство в цілому відповідає цим стандартам, і позитивними наслідками їх дотримання є: демократизація політико-правових процесів; намагання законодавця за нових

умов реально впровадити в практику конституційний принцип народовладдя; забезпечення політичної та ідеологічної різноманітності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вдосконалення виборчого процесу в Україні, зокрема в контексті світового досвіду, була об'єктом уваги багатьох науковців. Серед них англійські вчені Е.Лейкман та Дж.Ламберт [1], які досліджували виборчі системи світу, їх основні характеристики та значення у формуванні представницького органу держави; А.Георгіца [2, с. 118–120], який здійснив теоретичне обґрунтування та дослідження принципів та стадій виборчого процесу; В.Тодика [3], який зокрема, зосереджував увагу на досвіді організації та проведення виборів у країнах СНД; Ю.Шемшученко, який вивчав проблемами гармонізації законодавства України та держав Європи [4], та ін.

Проте, незважаючи на велику кількість досліджень з цієї тематики, проблема впливу саме євроінтеграційних процесів на вдосконалення виборчого процесу усе ще не стала предметом детального наукового дослідження.

Актуальність теми полягає в тому, що відносини України з Європейським Союзом з огляду на сучасну зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію мають для неї винятково важливе значення. Йдеться не лише про більш-менш активні контакти з одним із найавторитетніших зарубіжних партнерів, а й про можливість здійснення Україною стратегічного вибору на перспективу, від якого залежатимуть місце і роль держави у новій системі міжнародних відносин.

Стратегічним напрямом розвитку України є курс на євроінтеграцію, визначений Законом України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, прийнятим у 2011 р. Законом передбачена необхідність приведення національного законодавства та системи органів публічної у відповідність з європейськими стандартами, проте в теорії державного управління, політичних та юридичних науках недостатньо розроблені й обґрунтовані механізми, моделі та технології адаптації вітчизняного законодавства до європейських стандартів.

Також в Україні досить часто піднімаються питання про вдосконалення виборчої системи шляхом розширення повноважень представницьких органів влади, забезпечення чесних і транспарентних виборів, підвищення ролі парламенту в суспільно-політичному житті держави, однак недостатньо, на наш погляд, проаналізовано стратегії, переваги, ризики та недоліки, які виникають у процесі запровадження європейських стандартів у вітчизняну законодавчу виборчу систему.

Мета статті полягає у визначенні основних складових впливу євроінтеграційних процесів, які сприяють удосконаленню виборчого законодавства України.

Вклад основних результатів та їх обґрунтування. Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 1 липня 2011 р. № 2411 [5] визначає інтеграцію України у європейський політичний, економічний та правовий простір як один із пріоритетів зовнішньої політики держави поряд із гарантуванням конституційних прав і свобод людини, захистом державного суверенітету, територіальною цілісністю тощо.

У Преамбулі Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством [6] та його державами-членами (підписаній 16 червня 1994 р. і ратифікованій Верховною Радою України 10 листопада того ж року) Договірні Сторони ще раз підтвердили своє переконання в надзвичайній важливості створення багатопартійної системи з вільними і демократичними виборами, а також визнали існування необхідного зв’язку між повним упровадженням партнерства, з одного боку, та продовженням і завершенням Україною політичних, економічних та правових реформ – з другого [7, с. 39–40]. Україна зобов’язалася продовжувати внутрішні перетворення на основі зміцнення демократії, верховенства права, поваги до прав людини, принципу поділу влади та незалежності суду, демократичних виборів згідно з нормами й стандартами ОБСЄ та Ради Європи, зокрема таких, як:

- політичний плюралізм;
- свобода слова і ЗМІ;
- повага до прав осіб, що належать до національних меншин;

– відсутність дискримінації за ознакою статі, політичної, релігійної чи етнічної належності [8, с. 62–63].

Україна досить тривалий час акцентувала увагу на визначальній ролі Угоди про асоціацію. У Посланні Президента України до парламенту (2002 р.) [9] було окреслено триступеневий алгоритм вступу до ЄС: 2003–2004 рр. – проведення переговорного процесу та підписання угоди про асоціацію; 2004–2007 рр. – виконання процедур, необхідних для набуття чинності угодою про асоціацію; 2007–2011 рр. – повне виконання угоди про асоціацію і Копенгагенських критеріїв та, як наслідок, створення реальних передумов для вступу України до ЄС.

Угода про асоціацію була парафована главами делегацій України та Євросоюзу 30 березня 2012 р., Угода про поглиблену і всебічну зону вільної торгівлі – 19 липня 2012 р. Угоду про асоціацію було заплановано підписати на саміті “Східного партнерства” у листопаді 2013 р.

Значення угоди про асоціацію для України розглянемо крізь призму двох напрямів: з погляду, по-перше, подальшої інтеграції України до ЄС, а, по-друге, стратегії розвитку України. Вважаємо, що Угода стане не просто двостороннім документом, який не тільки визначатиме правову базу відносин між Україною та ЄС, а, насамперед, стратегічні політичні та соціально-економічні пріоритети для України, стане свого роду орієнтиром для подальшого розвитку держави.

Зміни до виборчого законодавства є невід’ємною частиною підготовки держави до підписання Угоди про Асоціацію України та ЄС. Зовнішньополітичний контекст створює сприятливі умови для проведення широкої дискусії з питань удосконалення виборчого законодавства. Так, у лютому 2013 р. Кабінет Міністрів України затвердив План першочергових заходів щодо інтеграції України до ЄС на 2013 р., який передбачав розробку та реалізацію заходів з удосконалення виборчого законодавства. Уряд публічно взяв на себе зобов’язання враховувати рекомендації Місії ОБСЄ/ БДПЛ, залучати експертний та технічний потенціал Ради Європи, ОБСЄ та ЄС. Верховна Рада України ухвалила Заяву про євроінтеграційні прагнення України

та укладення Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. У Заяві парламент зобов'язувався прискорити прийняття законів, які стосуються виборів.

Зауважимо, що 5 із 19 критеріїв ЄС, які пред'явлені Україні, стосуються вдосконалення виборчого права і ухвалення Виборчого кодексу, тобто йдеться про прийняття єдиних правил, за якими відбуватимуться вибори. Цей нормативно-правовий акт повинен однаково регулювати всі правовідносини, які виникають у процесі реалізації громадянами свого конституційного права обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування [10, ст. 363].

Адже за часи незалежності в Україні вже шість разів змінювався закон про вибори (табл. 1).

Таблиця 1

Виборчі системи в незалежній Україні

<i>Рік проведення виборів</i>	<i>Тип виборчої системи</i>
1990	Мажоритарна абсолютної більшості
1994	– " –
1998	Змішана
2002	– " –
2006	Пропорційна із закритими списками
2007 (позачергові)	– " –
2012	Змішана

Як видно з табл. 1, у незалежній Україні функціонувало 6 виборчих законів і 3 виборчі системи з певними варіаціями під кожні вибори (мажоритарна – 1990, 1994 р.; і змішана – 1998 та 2002 р.; пропорційна – 2006 р., а також дострокові вибори 2007 р.). Останні парламентські вибори 2012 р. відбулися знову за змішаною системою згідно із Законом України “Про вибори народних депутатів України” від 17 листопада 2011 р.

Науковці зазначають, що при обранні виборчої системи вирішальну роль відіграє співвідношення пріоритетів: якщо головною метою є формування стабільного ефективного уряду, перевага віддається мажоритарній системі; якщо ж робиться акцент на адекватному представництві у парламенті інтересів різних груп населення – пропорційній [11, с. 116]. У кожній з

виборчих систем є і свої переваги, і вади. Цим багато в чому пояснюється їх велике розмаїття у сучасному світі.

Обрання виборчої системи – це постійний пошук, і однією з умов його успішності є вивчення світового досвіду в цій галузі. Слушною є думка Дж.Сарторі щодо того, що виборчі системи справляють певний вплив на політичні системи. Зокрема, він стверджує, що системи відносної більшості при системному структуруванні й розсіюванні у виборчому окрузі призводять до двопартійного формату [12, с. 11]; при системному структуруванні пропорційне представництво має знижувальний ефект, тобто чим більша неоднорідність пропорційного представництва, тим вищі витрати для дрібних партій і навпаки. Можна констатувати, що пропорційна система відкриває шлях для середніх і дрібних партій, що дає змогу представити більш широкий політичний спектр у парламенті; за мажоритарною системою виборчий корпус не дробиться і можливо сформувати сильний уряд.

Україна намагається знайти оптимальну модель виборчої системи, і практично під кожні нові вибори в ній створюється нова. Однією з основних причин такої ситуації є те, що в незалежній Україні, як і в колишньому СРСР, виборчі закони завжди належали до ординарного законодавства, що давало змогу їх змінювати звичайною більшістю голосів депутатів парламенту.

Але незалежно від того, які саме зміни вносяться в українське виборче законодавство, аргументація цих змін залишається незмінною, а саме вдосконалити виборчий процес, зробити його прозорішим та ефективнішим, щоб у парламенті України були якомога краще представлені інтереси всього суспільства, а також привести виборче законодавство у відповідність з європейськими стандартами та вимогами [13].

На відміну від вітчизняного підходу до формування виборчого законодавства, виборча спадщина Європи постійно спирається на 5 основних засад виборчого права: загальність, рівність, вільність, таємність і безпосередність. Такі основоположні засади виборчих прав зафіксовані в базових міжнародних документах з прав людини.

Для вдосконалення вітчизняного виборчого законодавства та зближення з європейськими стандартами виборів, які визнаються всією міжнародною спільнотою взірцем демократичності, Україні необхідно врахувати ці засади та розробити механізми для їх упровадження.

Вважаємо, що таких механізмів є кілька, серед них – запровадження механізмів:

- “відкритих списків” при пропорційній системі виборів;
- “відкритості фінансування” політичних партій у виборчому процесі;
- раціонального використання ЗМІ в інформаційному забезпеченні виборів.

Розглянемо кожен з них окремо.

1. Істотним недоліком нині діючої в Україні виборчої системи, на думку багатьох експертів у цій галузі, є “закритість” списків, що не дає змоги виборцю повною мірою висловити свої вподобання щодо конкретних кандидатів і гіпертрофовано підносить впливовість партійних лідерів, закріплюючи авторитаризм у партіях. Крім того, повністю розірвано зв’язок між депутатським корпусом та виборчими округами, оскільки виборці не можуть знати всіх членів обраної партії і, відповідно, члени партії, яка пройшла в парламент, також можуть не мати жодного стосунку до громадян, що голосували за партію, до якої вони ввійшли. В поєднанні з імперативним мандатом це призводить до того, що народний депутат стає не стільки представником виборців, скільки заручником партійного керівництва, від волі якого залежить його статус як народного депутата.

Тому на сучасному етапі трансформаційного процесу оптимальним видається запровадження пропорційної системи, яка б базувалася на моделі так званих “відкритих” (або “регіональних”) партійних списків і відкритого фінансування партій та виборчих кампаній, і тим самим унеможливити монополізм у їх фінансуванні [14].

Слід зазначити, що пропорційна виборча система, яка базується на моделі так званих “закритих списків”, є одним із головних чинників, який провокує державно-політичні

конфлікти. Ця виборча система фактично унеможлиблює оновлення політичних елітних груп і деформує етичні норми політичної діяльності [14].

Вважаємо, що система з відкритими регіональними списками забезпечить значно більшу свободу вибору виборцям, зробить представництво більш особистісним, ніж за пропорційної системи з жорсткими списками, дасть змогу формувати парламент лише з тих особистостей, які відомі виборцям і користуються їхньою безпосередньою підтримкою. За такої виборчої системи роль партійних лідерів істотно знижується, якщо не зводиться нанівець, а натомість зростає роль народу та громади, що підвищує значення виборів як форми безпосередньої влади народу [15, с. 328].

Відкриті списки охоплюють кілька проблемних аспектів: психологічний (відкриті списки усувають конфлікт між виборцями і членами партій, зменшують можливість поширення такого явища, як абсентеїзм та відчуження народу від влади), соціальний та правовий (відкриті списки дають можливість ознайомитись із соціальним статусом кандидата в депутати, дотримуватись принципів гендерності, відкритості, легітимності та прямого волевиявлення народу. Загалом видається доцільним уведення відкритих списків із можливістю преференційного голосування за кількох кандидатів.

Пропорційні системи з партійними списками застосовуються в усіх країнах континентальної Європи за винятком Франції. Переважна більшість країн припускає певний, але часто досить обмежений вибір з-поміж кандидатів.

Наприклад, у Бельгії застосовують систему гнучкого списку, за якої виборець може голосувати за список у цілому або вносити зміни у запропонований порядок. Приклад фінської системи відкритого списку демонструє можливість надання громадянам ширшої можливості вибору при голосуванні. За системи так званих вільних списків, що застосовуються у Швейцарії та Люксембурзі, виборцеві також не пропонується впорядкований партією список. Ці системи встановлюють громадський контроль над визначенням порядку розташування кандидатів у вузькому партійному колі.

Аналізуючи деякі статистичні матеріали [16], знаходимо підтвердження позитивності впливу принципу відкритості на виборчий процес, зокрема на рівень активності виборців та суспільної довіри до влади (табл. 2).

Таблиця 2

Основні критерії впливу типу виборчої системи на якість виборчого процесу в деяких країнах ЄС*

<i>Країна ЄС</i>	<i>Рівень активності громадян на останніх виборах</i>	<i>Рівень довіри та почуття захищеності</i>
Ірландія	70% (3,22 млн)	96% населення
Люксембург	91% (0,455 млн)	91% населення
Швеція	84% (7,98 млн)	92% населення

* Тип виборчої системи – пропорційна із відкритими списками.

Таким чином, можна констатувати, що в країнах, де застосовується пропорційна система з відкритими списками, спостерігається сильно розвинене почуття належності до суспільства і високий рівень громадянської участі, високий показник суспільної довіри владі та участі громадян у політичному житті, а також відсутність абсентеїзму (тобто ухилення від участі у виборах, зборах тощо) та відчуження народу від влади.

Найважливішою особливістю запропонованої системи є спроба наділити виборця можливістю надавати преференції окремим кандидатам. Остаточний список формуватиметься виборчими комісіями після голосування відповідно до кількості отриманих кандидатами голосів. Перемагають ті, хто отримує більшу порівняно з іншими кількість преференцій. При цьому кожен кандидат у партійному списку повинен бути закріплений за конкретним виборчим округом, і в разі його обрання до Верховної Ради відповідати за нього. Будучи прив'язаними до певного виборчого округу, виборці матимуть змогу відкликати депутата із займаної посади, якщо він буде неналежно виконувати

свої обов'язки. На наш погляд, запровадження відкритих списків з преференціями дасть змогу усунути недоліки як мажоритарної, так і пропорційної виборчої системи, завдяки чому:

- якісно реалізується територіальне представництво, коли у формуванні реального списку народних депутатів братиме участь виборець шляхом надання преференцій тому чи іншому кандидату. Це також забезпечить прив'язаність народного обранця до певної території (виборчого округу), що сприятиме підвищенню політичної відповідальності;
- забезпечиться взаємозв'язок між ступенем електоральної підтримки, отриманої партіями на виборах, та кількістю наданих їм парламентських мандатів;
- реалізується одна з головних переваг пропорційної виборчої системи – наявність чіткого політико-ідеологічного напрямку розвитку суспільства і держави, своєрідного вектора розвитку. Це спростить механізм формування коаліції в парламенті і забезпечить його дієдатність, адже депутати не існуватимуть самі по собі, як за “мажоритарної системи”, а реалізовуватимуть програмні завдання партії.

2. Проаналізуємо також зміни, які пропонуються в Проекті змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” [17], що передбачають установлення граничного розміру виборчих фондів політичних партій та кандидатів у одномандатних округах. У разі прийняття змін виборчий фонд політичних партій, кандидати від яких зареєстровані в загальнодержавному окрузі, не буде перевищувати 100 млн грн. Установлення обмежень щодо виборчих фондів партій та кандидатів відповідає міжнародним стандартам. У разі тісного зв'язку між провідними політичними силами та потужними економічними групами помірне обмеження розмірів виборчих фондів позитивно впливатиме на забезпечення рівних можливостей у виборчому процесі. Так, у Кодексі належної практики у виборчих справах зазначається, що принцип рівності можливостей за певних обставин може бути підставою для

обмежень загальних витрат політичних партій, у тому числі на агітацію.

Цей законопроект розширює можливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності, які стосуються виборів. Зокрема, проект передбачає оскарження рішень та дій окружних виборчих комісій (ОВК) до центральної виборчої комісії (ЦВК). Чинна редакція Закону України “Про вибори народних депутатів України” дозволяє оскаржувати до ЦВК лише бездіяльність ОВК. Ця норма має позитивний характер із погляду забезпечення можливостей для оскарження. У зв’язку із перерозподілом повноважень у системі виборчих комісій ОВК наділяються функціями щодо розгляду скарг на дії чи бездіяльність кандидатів в одномандатних округах.

3. Також суттєво деталізуються положення закону, які стосуються діяльності ЗМІ. До засад участі ЗМІ в інформаційному забезпеченні виборів включаються: недопущення замовчування суспільно важливої інформації та перекручування інформації про виборчі події, обов’язок отримувати інформацію з двох та більше джерел. Законопроект установлює деталізовані вимоги щодо створення та поширення в прямому ефірі телерадіоорганізацій передач за участі партій та кандидатів, їх формату. Національна Рада з питань телебачення та радіомовлення, здійснюючи контроль за дотриманням ЗМІ вимог виборчого закону, зможе використовувати матеріали громадських організацій.

Законопроект наділяє офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій правом на отримання копій протоколів про підрахунок голосів і встановлення підсумків голосування, а також інших документів. Ця новація дає змогу вирішити багаторічну проблему щодо обмеження доступу міжнародних спостерігачів до інформації, яка стосується виборчого процесу.

Висновки. Узагальнюючи, зауважимо, що запропоновані напрями вдосконалення вітчизняної виборчої системи визначені завдяки застосуванню пріоритетних принципів європейських стандартів виборів, а саме: відкритості, забезпечення рівності можливостей у виборчому процесі, законності та ін.

Застосування переважною більшістю країн ЄС пропорційної виборчої системи (зокрема системи з преференційними та відкритими виборчими списками) свідчить про високий рівень політичної та правової культури громадян, а також відповідальності політиків перед своїми виборцями. Адже участь у виборчій кампанії є однією з ознак політичної культури нації. Тому можна очікувати, що модернізація вітчизняної виборчої системи, яка здійснюється відповідно до основних європейських стандартів та принципів виборчого процесу, справлятиме значний вплив на рівень політичної культури українського народу та його політико-владної еліти, а також сприятиме підвищенню легітимності виборів.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у поглибленому вивченні особливостей політико-правової культури та ментальності українського народу, а також розвитку українського виборчого процесу з метою ефективної та результативної імплементації норм європейських виборчих стандартів у вітчизняному законодавстві.

Список використаних джерел

1. *Лейкман Е.* Исследование мажоритарной и пропорциональной избирательных систем / Е. Лейкман, Дж. Д. Ламберт ; пер. с англ. Г. И. Морозова ; под ред. А. С. Шугаева. – М. : Иностран. лит., 1958. – С. 366.
2. *Георгіца А. З.* Деякі теоретико-методологічні проблеми вдосконалення виборчого процесу в Україні в контексті світового досвіду / А. З. Георгіца // *Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи* : міжнар. наук.-практ. конф., 31 жовт. – 1 листоп. 2006 р. – К. : Атіка, 2007. – С. 282.
3. *Тодика О. Ю.* Вибори до парламентів країн СНД (Порівняльно-правовий аспект) : монографія / О. Ю. Тодика. – Х. : Факт, 2003. – С. 145.
4. *Шемшученко Ю. С.* Теоретические проблемы гармонизации законодательства Украины с европейским правом / Ю. С. Шемшученко // *Проблеми гармонизации законодательства Украины и стран Европы* / под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. – К. : Юринком Интер, 2003. – 528 с.

5. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики [Електронний ресурс] : Закон України від 1 лип. 2011 р. № 2411-VI. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

6. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 черв. 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/998_012

7. *Серьогіна С.* Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України / С. Серьогіна // Вісн. Центр. виборч. коміс. – 2007. – № 1 (7).

8. *Мяловицька Н.* Виборчі системи: досвід Європейських держав / Н. Мяловицька // Вісн. Центр. виборч. коміс. – 2008. – № 1 (11).

9. Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки від 30 квіт. 2002 р. – Режим доступу : <http://zakon.pau.ua/doc/?uid=1082.6200.0>

10. *Стрижак А. А.* Виборче право в Україні: історія та сучасність / А. А. Стрижак. – К. : Логос, 2012. – 447 с.

11. *Таагенера Р.* Описание избирательных систем / Р. Таагенера, М. С. Шугарт // Полис. – 1997. – № 3. – С. 188.

12. *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів : пер. з 2-го англ. вид. / Дж. Сарторі. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.

13. *Радь Т.* Зміна виборчого законодавства: змішані почуття [Електронний ресурс] / Т. Радь. – Режим доступу : <http://www.gravda.com.ua/columns/2011/11/23/6774267/>

14. *Валевський О.* Суперечності політико-управлінських відносин в Україні: проблеми і шляхи розв'язання [Електронний ресурс] / О. Валевський // Державне управління: теорія та практика : електрон. наук. фах. вид. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2008. – № 2. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej8/>

15. *Шведа Ю. Р.* Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід утвердження демократії в Україні / Ю. Р. Шведа. – Львів : [б. в.], 2010. – С. 419.

16. OECD Better life index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecdbetterlifeindex.org/ru/countries/belgium-ru>

17. Удосконалення Закону України “Про вибори народних депутатів”. Перспективи та пріоритети. 10 черв. 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opora.ua.org/news/3864udoskonalennja-zakonu-ukrajiny-lpro-vybory-narodnyh-deputativperspektyvy-ta-priorytety#ftn1>